

Szendrei Janka

Középkori magyar kóruskönyvek Isztambulban

A középkori magyar zenetörténet írott emlékeinek pusztulása olyan nagy mértékű volt, hogy a megmaradt forrásokból folyamatokat, regionális jellemvonásokat kiolvasni csak a legnagyobb erőfeszítésekkel, minden lehetséges kiegészítő, indirekt forrás bevonásával lehet. A XI. századtól a XVI. század közepéig száznál alig több a ránkmaradt zenei műfaj, vagyis alapvetően énekeskönyvek tekinthető teljes kódexek száma. A köztük lévő „fehér foltokat” kotta nélküli, vagy bár kottás, de töredékes források elemzésével tudjuk —nem teljes értékűen— kitölteni.

Szendrei Janka zenetörténész, karnagy, a MTA Zenetudományi Intézete régizene-történeti osztályának vezetője, a LFZE egyházzene-tanszékének tanára. A jelen tanulmány az IMS CANTUS PLANUS munkacsoportja 1998. évi visegrádi konferenciáján német nyelven elhangzott előadás kibővített változata.

A szegényes forráshelyzetre a magyar történelem belső és külső viharai adnak magyarázatot. Belső konfliktusok, melyek következtében olykor egyes intézmények kódex-állománya teljes egészében elégett, máskor szándékosan fragmentum-halmazzá változtatták azt. Pénzszűkében sokan nem haboztak értékes kódexeiket áruba bocsátani. Vagy a kívülről érkező támadások pusztítottak, melyek megmozgatták az eredeti könyvgyűjteményeket. A gyűjtemények szétszóródtak, darabjaik sérülten kerültek a menekítések során az ország peremvidékeire, vagy egyenesen külföldre, más részük azonnal a külső támadók zsákmánya lett.

A középkori magyar zenetörténet rekonstrukciója ezért kezdettől fogva együtt járt a külföldre jutott források felkutatására irányuló akciókkal. A vállalkozások közül az egyik legnagyobb és legsikeresebb az volt, melynek eredményeiről most röviden beszámolok. Négy teljes, eddig hozzáférhetetlen zenei kódexszel gyarapodott feldolgozható forrásállományunk az 1997–1999 közti években azáltal, hogy az isztambuli Topkapi Szeráj könyvtárában betekintési lehetőséget adtak magyar kutatóknak egy előzőleg sokáig hadizsákmányként kezelt anyagba.

Az 1997 és 1999 között folytatott isztambuli kutatóutak egy másfél évtizeden át tartó próbálkozás-sorozat után valósulhattak meg, rendkívüli módon. Törökországba egykor a nagypolitika sodrásában kerültek latin liturgikus könyvek, és ezekhez Magyarországról hozzáférni még ma, a XX. század legvégén is csak a hivatalos államközi kapcsolatok összefüggésében lehetett. A szokásos módszerekkel elérhetetlen kutatások előzménye az volt, hogy Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke törökországi hivatalos tárgyalásai során Szüleimán Demireltől, a Török Köztársaság elnökétől eszközölte ki, hogy a könyvtár megnyíljon számunkra. Mindkettőjüknek szeretnék ismételtan köszönetet mondani.

Törökországi könyvtári munkánk előzményei a múlt századra mennek vissza. Magyar történészek, kodikológusok régóta keresték Isztambulban azokat a kódexeket, okmányokat, melyeket Magyarország török megszállása idején hadizsákmányként szállítottak a szultáni palotába. A múlt századi török háborúk befejezése után először 1862-ben jártak Isztambulban magyar kutatók (Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre és Kubinyi Ferenc), akik Mátyás király híres könyvtárának számos darabját megtalálták. Az értékes korvinák közül 1869-ben Abdul Aziz szultán négy darabot Ferenc József császár, magyar királynak ajándékozott, aki e köteteket idővel az Országos Széchényi Könyvtárnak adta. 1877-ben II. Abdul Hamid szultán adott vissza immár közvetlenül Magyarországnak 35 kéziratot, köztük 12 korvinát. Nem ok nélkül tette: a magyarországi egyetemisták Törökország melletti szimpátia-tüntetését akarta így jutalmazni. E kötetek a budapesti Egyetemi Könyvtárba kerültek.¹ 1889-ben a MTA egy tudós küldöttsége engedélyt kapott a Topkapi Szeráj könyvtárában való kutatásra. Ez az út Vámbéry Ármin török összekötetései révén vált lehetségessé. A küldöttség beszámolójában először történt említés négy latin nyelvű liturgikus kódexről, mint amelyek nagy valószínűséggel magyar eredetűek. A négy kódexből egyet, a Franciscus de Futhak által 1463-ban írt graduálét (amit ők antifonálának neveztek) lehetséges volt a későbbi szakirodalomban is nyomon követni.² Az 1889-es akadémiai jelentést azonban nem követte adományozás. Talán nem is tartottunk rá igényt? A középkori latin liturgikus könyvek becsülete akkoriban nem érte el a korvinákét.

A Topkapi Szeráj könyvtárának nem muszlim kézirateit szisztematikusan először a berlini egyetemi tanár, Adolf Deissmann írta le és foglalta jegyzékbe.³ Ez a munka könyvtár-rendezéssel volt egybekötve, s Dr. Halil Edhem bej, az isztambuli múzeumok főigazgatója adott rá megbízást 1927-ben. Deissmann publikált jegyzékének sorszámait ma a könyvtár kézirateinak érvényes jelzetei. Deissmann ismerte a magyar Akadémia bizottságának jelentését, a kéziratokat azonban csak ritkán tudta azonosítani a jelentés megjegyzéseivel. A liturgikus könyvek közül egyedül Franciscus de Futhak graduáléja volt egyértelműen felismerhető,⁴ nyilván az évszám- és scriptor-bejegyzés miatt. 1972-ben a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának munkatársaként Rajeczky Benjamin OCist kezdeményezte a Deissmann-katalógus alapján a Futaki Graduále filmen való megszerzését. Ez némi kerülővel, személyes kapcsolat révén sikerült: a cambridge-i Laurence E. R. Picken professzor küldte meg a filmet a magyar kutatóknak. Így a graduále fontos forrásává lehetett a magyar zenetörténetírásnak,⁵ s gazdag szekvencia-gyűjteményét még Rajeczky publikálhatta.⁶

¹ Az Isztambulból visszacapott korvinákkal kapcsolatos adatokat összegzi Vízkelety 1989, különösen 99.

² Ungarische Revue 1889, 733. Vö.: Magyar Könyvszemle 1877, 153–157., Fraknói 1890.

³ Deissmann 1933.

⁴ Deissmann 1933, 97., No. 68, korábbi jelzet „2429 neu”.

⁵ Vö.: MZt.

⁶ Rajeczky 1982, Szendrei 1981, C 45. forrás, facsimile: No. 50–51.

1984 májusában Vízkelety András kodikológus professzor töltött 10 napot a Topkapi Szeráj könyvtárában, művelődésért és külügyért felelős minisztériumaink 10 éves kultúrdiplomáciai előkészítő munkájának eredményeképpen.⁷ Deissmann jegyzékének 42-es számon szereplő tételét sikerült azonosítania: kiderült, hogy a jegyzék „lateinisches Brevier” megjelölése egy magyarországi egyház számára készült, 1360 körül írt *antifonálét* takar. A kódex liturgikus könyvhöz mérten gazdagon illuminált. Vízkelety egy francia kutatónő segítségével a legszebb iniciálékról színes képeket tudott készíteni, a magyar szentek zsolozsmáinak jelenlétét pedig fekete-fehér felvételekkel dokumentálta. A képek megmutatták a kódex szép magyar (esztergomi) kottairását is, magáról a zenei anyagról s a liturgikus tartalomról azonban e minták nem adtak információt. Mikrofilm ugyanis nem készülhetett az antifonáléről, így az a muzikológusok számára csak ígéret maradt.

A következő tizenhárom évben sok-sok hiábavaló próbálkozás következett annak érdekében, hogy immár a zenetörténészek is teljes értékű forrásokhoz jussanak Törökországból. Teljesen lehetetlennek látszott, hogy megszerezhessük e kutatásaink számára fontos kódex, az említett antifonále mikrofilmjét, vagy hogy kijussunk Isztambulba ennek és a vélhetően még ott levő többi latin liturgikus kódexnek a tanulmányozására. A könyvtár azzal indokolta elutasítását, hogy a kódex rossz állapotban van, ezért nem lehet filmezni.

1996 novemberében Dobszay László Göncz Árpád elnök úrhoz fordult segítségért, aki törökországi tárgyalásairól már az antifonále mikrofilmjével tért haza. Ezt követően 1997-ben kétszer is dolgozhattunk Isztambulban, a külügyi és művelődési minisztériumok kiküldetésében. A második út alkalmával —ekkor már egy valódi kutató, az igen előzékeny Filiz Çağman állt a könyvtár élén— több más általunk kért liturgikus könyvet is megnézhattunk. Az eddig említetteken kívül *még három teljes magyar kottás kódexet, s több, magyar kódexekből származó fragmentumot* azonosítottunk. Megállapodás született az antifonále kiadásáról, restaurálásáról, és a török féllel közös tervet készítettünk a Deissmann-katalógus átdolgozásáról, valamint új kiadásáról.

Ezután igen röviden a kottás kódexekről

1. Az isztambuli Topkapi Sarayı Müzesi könyvtárában Deissmann 42. jelzet alatt egy teljes,⁸ temporalét, sanctoralét, communét és egyéb kiegészítéseket (pl. Venite-dallamokat) tartalmazó, 1360 körül írt, toldalékokkal együtt 303 fóliós

⁷ Beszámoló az út kutatási eredményeiről: Vízkelety 1989, vö.: Kódexek 1985, 64. sz.

⁸ Deissmann 1933, 79. szerint a kódex egy Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére rendelt antifonával kezdődik, eszerint igen hiányos lenne. Valójában Deissmann az ádvent első vasárnapjának elő-vecsernyéjét ismerte félre, mert ebben többek között Mária angyali köszöntését feldolgozó antifonászövegek is vannak (A *diebus*-sorozat). A kódex tehát az egyházi év legelején kezdődik.

antifonále szerepel.⁹ Provenienciája Magyarország —az összes magyar szent officiumait tartalmazza—, közelebbi származási helye, amelyre a liturgikus reper-toár és struktúra alapján következtetünk, az esztergomi érsekség egy eddig teljes bizonyossággal meg nem nevezhető püspöksége.

Kottaírása az esztergomi notáció professzionista kéztől származó, stilizált változata,¹⁰ s esztergomi notációval készültek a használók részben már kurzív kottajegyzetei is.¹¹ A kódexet 18 darab, temperával festett és aranyozott, képekkel és alakokkal díszített iniciálé (méretük kb. 120 x 60 mm), 5 darab nonfiguratív díszes kezdőbetű, valamint több, a betűkkel összefüggő lapszéli ornamens díszíti. Az iniciálék stílusa, mint Wehli Tünde művészettörténész kimutatta, a magyarországi Anjou-kor legkiválóbb, részben udvari környezetben készült könyvfestészetéhez kapcsolható (Képes Krónika, magyar Anjou Legendárium, Nεκsei Biblia).¹²

Az antifonále dallamanyaga kutatók, előadók számára kincsesbánya.¹³ Egyértelmű, hibátlan olvasatban adja a magyar officium-hagyomány teljességét, olyan darabokat is, melyeket eddig, bár magyar alkotások, nem tudtunk olvasható kottával dokumentálni.¹⁴

Az esztergomi érsekség könyveiből nagy vonalakban már jól ismert, mégis egyes részleteket tekintve ismeretlen rítust tár elénk a kódex. Liturgikus tartalmát, struktúráját Dobszay László tárta fel és mérte hozzá a magyarországi zsolozsmarítus többi forrásához,¹⁵ ugyancsak ő foglalkozott a könyv magyarországi

⁹ Az antifonále 1999 végén színes facsimile formájában, bevezető tanulmányokkal megjelent, erre a kiadásra a továbbiakban IstAnt rövidítéssel hivatkozom. — A kódex anyaga pergamen. Kötése a könyvtestnél későbbi, a XV. század utolsó harmadában keletkezett. Csak a hátsó kötés-tábla maradt meg napjainkig (mérete 48,5 x 32,3 cm). Mint Rozsondai 1989, 64–65. megállapította, a kötés (vaknyomásos bőrrel bevont fatábla) bélyegzői alapján magyarországi műhely terméke lehet. A pergamenfóliók 46,5 x 31,6 cm nagyságúak, az írástükör 34,5 x 21 cm. A főírással 294 lap készült, a többi lap toldásokat tartalmaz különböző kezeztől. Egy fóliót, amely tartalmilag és írását tekintve a kódex toldalékaihoz csatlakozik, külön töredékgyűjteményben tároltak. Eredeti fóliálás a lapokon nem látszik, a modern ceruzás fóliálás Deissmann munkája. A modern lapszámozás idején egy fólió már hiányzott a kódexből, a mai 203. és 204. lap között. A kódexet 1997-ben még élő penész és baktériumfertőzés pusztította, lapszélei erősen sérültek. 1998-ban az OSzK restaurátorai török kollégák segítségével az antifonálét restaurálták, majd újrakötötték (vö.: Czizler Mária leírását: IstAnt 14.)

¹⁰ A főszövegen a vezető notátor mellett két kiegészítő munkát végző kottaíró is dolgozott, rövidebb szakaszokon. A corpusban egy oldalon 12 szisztéma van. A hangjelzés négy piros vonalon helyezkedik el, a betűkulcsok kvintenként vagy egyesével jelennek meg, b rotundum és h (sic) előfordul. A custos különleges rajzolat: rombusz két szélső (jobb, ill. baloldali) szögletéből körbefutó, olykor egyetlen kört formáló hajszálvonalak alkotják. A hangjelzések részletes elemzését lásd IstAnt 15–20!

¹¹ Csak a kódex végéhez csatlakozó bekötött lapokon legalább 12 kéz hangjelzése különböztethető meg. A toldalékíráások kottavonalai részben már az írással azonos színezést kapnak. További használói kottajegyzetek helyezkednek el a kódex lapszélein is.

¹² Wehli 1989, vö.: IstAnt 21–37., a képek külön reprodukciójával.

¹³ IstAnt 55–61.

¹⁴ Szendrei 1998.

¹⁵ IstAnt 39–54.

sorsának kérdéseivel is.¹⁶ A könyv különleges utat járt be. Dobszay eredményei szerint az antifonále nem sokkal keletkezése után, már a XIV. század végén az akkori Dél-Magyarországra került használat céljából. Mint a használók bejegyzései tanúsítják, Száva-szentdemeteren vagy annak közvetlen környékén énekeltek belőle — beleírták ugyanis utólag a csak e körben tisztelt helyi mártír-püspök, a Szávába fojtott Szt. Iréneusz¹⁷ commemoratiós antifónáját, valamint több olyan commemoratiót is, melyek mind megerősítik ezt a meghatározást. Az antifonálét tehát nem Buda környékéről, hanem a Délvidékről vitték — mint az utolsó bejegyzések kora sugallja, már a XVI. század első harmadában — mai őrzési helyére, Isztambulba. (1. kép)

2. Deissmann jegyzékének 60. sorszáma alatt egy XV. századi latin breviárium van regisztrálva, kotta említése nélkül.¹⁸ Ezen a jelzeten azonban valójában egy XIII. század végére vagy XIV. század elejére datálható missale notatumot őriznek. Az antifonáléhoz viszonyítva e missale igen egyszerű, használati kódex. Mivel a méretek, s a külső kodikológiai jegyek a jegyzék leírásának részletekben is megfelelnek, bizonyos, hogy Deissmann is ezt a kódexet látta.

A kódex anyaga pergamen, 1+185 fólióból áll.¹⁹ A lapok eredeti méretei nem állapíthatók meg, mert a nedvesség, a penész és a baktériumok, férgek pusztítása minden lapot erősen ronsolt.²⁰ A lapok szélessége alul 26,7 cm körül van,²¹ az írástükör általában 18,5 cm széles, néhol a 19,1 cm-t is eléri, magassága nem mérhető.²² Viszonylag épen maradt a kódex kötése: fatáblára vont vaknyomásos, mintás bőrkötés 36 x 26,5 cm méretben, 5 bordával, fémveretek nyomaival.²³ Az írás két hasámban van rendezve, egy hasáb 8,9 cm széles, amely méret kissé változó.

A kottairás négy halványpiros vonalon helyezkedik el, egy kottaszisztéma 1,4 cm tágas.²⁴ Több kottairó hangjelzése figyelhető meg a fő notátor mellett, de valamennyi kottairó esztergomi (magyar) notációt használt.²⁵

¹⁶ IstAnt 62–65.

¹⁷ Vö.: LThK 5. Freiburg im Br. 1933, Sp. 590.

¹⁸ Op. cit. 94., korábbi jelzet „17 neu”.

¹⁹ A plussz egy fólió egy XV. századi misekönyv lapja, lazán az első kötéstábla belsejére ragasztva. A kódexben a lapok alján modern ceruzás fóliálás fut végig, Deissmann munkája. Emellett gyakran olvashatók hivatkozások az eredeti (római) fóliószámokra a rubrikákban.

²⁰ Ma egy fólió átlagban 26,2 cm széles, a lapok magassága viszont nem azonosítható, mert a penész felső szélüket pusztította el, olyan mértékben, hogy az írás is károsodott. Deissmann még úgy számolt, hogy a lapok eredeti mérete kb. 34 x 26,7 cm lehetett. A kódex leírását már ő is a restaurálásra való felhívással fejezte be.

²¹ A 13. fólió alapján.

²² Deissmann 1933, 94. a tükör magasságát még meg tudta adni: 28,5 cm-t mért.

²³ A kötés bélyegzőinek vizsgálata folyamatban van, első látásra a kötés a kódexnél későbbinek tűnik.

²⁴ Néhány fólión (pl. f. 77) megállapítható, hogy 12 szisztéma fért el egy olyan oldalon, amely csak kottát tartalmazott.

²⁵ A főkottairás kvintenként alkalmaz betűkulcsokat, custost korának megfelelően nem használ. Az esztergomi (magyar) kottairásról lásd Szendrei 1983!

A vonalrendszeres kottaíráson kívül a kódex piros vagy barna tintával szöveg-sorok közé írt, a recitálást segítő vonal nélküli neumákat is tartalmaz, a passiókban ezenkívül a szokásos betűjeleket (c, T, s). Díszes iniciálék nincsenek, csak egészen egyszerű piros és fekete kezdőbetűk. A kódex egyes részeit későbbi kézírással készült, de bekötött lapok helyettesítik,²⁶ keletkezésük ideje már a XIV. század végére, a XV. század elejére tehető.²⁷ A missale tartalma majdnem teljes, temporale- és sanctorale-résszel, rövid kyriale-maradvánnyal és sequentiariummal.²⁸

A Deissmann 60 magyar eredete egyértelműen bizonyított. A sanctorale-rész valamennyi jelentős magyar szent ünnepléséhez ad anyagot,²⁹ Szt. István és Szt. László saját Alleluia-ival szerepelnek, a szent királyok (István, Imre, László) a nagyszombati mindenszentek-litániába is belefoglaltattak. A tartalmi elemzés, pl. az Alleluia-sorozatok és egyes dallamválasztások vizsgálata megmutatta, hogy a kódex a lényeges strukturális pontokon és zenei megoldásaiban követi az esztergomi szerkönyveket,³⁰ más, elemzésbe eddig be nem vont helyeken viszont különleges, egyedi megoldásai vannak, vagyis a tágabb értelemben vett esztergomi tradíción belül egy eddig számunkra ismeretlen, erős lokális hagyományt őriz.³¹

A különleges vonások közül most csak kettőt emelek ki. Az első figyelemre-méltó variánst az Exsultet kínálja. Régióink egyetlen korabeli forrásában sem láttam az Exsultetnek azt a változatát, amely itt olvasható: a dallam a német és közép-európai területen általánosan elterjedt, szokásos frank-római dallam, a szövegben viszont megvan az a két vers, amely már a Pontificale Romano-Germanicumból, majd nyomában szinte minden európai forrásból kimaradt, s az Exsultet igen régi római (frank?) szöveg-verziójának alkatrésze: *O vere beata et mirabilis apīs* és *Sicut Sancta Maria virgo concepit*.³² Ezt a két szövegszakaszt a gallikán sacramentariumok, a VIII. századi, Gelasianumot tartalmazó sacramentariumok, s több korai gregorián sacramentarium (az aniane-i Benedek-féle

²⁶ Visitatio BMV miséje csak a későbbi toldaléklapokon szerepel, vö. f. 90^v, ami a kódex becsült korát figyelembe véve magától értődő. Figyelemre méltó azonban, és a korai datálást erősítheti, hogy Szt. Erzsébet miséje sincs a corpusban, csak a toldalékírás rögzítette (f. 159). Ugyanez áll a Transfiguratio miséjére is.

²⁷ Például a f. 85–92-ig terjedő rész, vagy f. 170–174.

²⁸ A néhol előbukkanó, ill. rubrikákból kiszámítható eredeti fóliálás szerint az ádvent első vasárnapja előtt már 8 számozott fóliónak kellett lennie, ami arra mutat, hogy kalendárium előzhette meg a temporale indítását.

²⁹ Gellért, valamint András és Benedek nincs említve.

³⁰ Az esztergomi miseliturgia jellegzetes pontjairól lásd Szendrei — Rybarič 1982 és Szendrei 1990–1993 szövegköteteket! Deissmann 60. a húsvét utáni vasárnapok alleluja-választása terén s Ascensio vigíliájának megoldásában eltér Esztergomtól.

³¹ A kódex részletes elemzéséről külön tanulmányt készíték elő.

³² *O vere beata et mirabilis apīs, cuius nec sexum masculi violant, fetus non quassant, nec filii destruunt castitatem. Sicut sancta concepit virgo Maria, virgo peperit et virgo permansit.* Vö.: Kelly 1996, 300–301, Cavallo 1994. Deissmann 60. ehhez képest szövegvariánst ad: ... masculini violant ... Sicut sancta Maria virgo concepit, virgo peperit, virgoque permansit.

függelékekkel) tartalmazzák.³³ Egyértelműen archaizmusról van szó,³⁴ melyet azonban az eddig ismert s igen jól feldolgozott többi magyarországi Exsultet-szövegben eddig nem fedeztünk fel.

Párhuzam nélkül áll az eddig ismert magyarországi kódexekben a Deissmann 60-as missale *Inventio crucis*-miséjének³⁵ néhány tétele is. A *Crucem sanctam* introitus a *Dicite in nationibus* verssel ritkán ugyan, de előfordul más forrásainkban is. Az offertórium viszont: *Veniens vir splendidissimus ad Constantinum regem* teljességgel ismeretlen, úgyszintén a kommúnió is: *O crux viride ligno*. A *Veniens vir* offertórium része egy olyan miseformulának, amelyet nem bibliai anyagból, hanem a Szt. Kereszt feltalálásának legendaszövegeiből állítottak össze, s főként korai dél-francia (aquitán) forrásokban jegyeztek fel.³⁶ Ez a darab eddigi tudásunk szerint a középkorban nemcsak Magyarországon, de a környékén sem volt használatos. A kommúnió szövegét, amely még az offertóriumnál is ritkábbnak látszik, egy másik, nem kevésbé váratlan összefüggésben fedeztük fel: antifónaként a nagypénteki kereszthódolat ravennai szertartásában,³⁷ itt azonban más dallammal.

A missale notatum megrendelő-helyét esetleg az Anna-kultusz alapján kereshetjük. A mindenszentek-litániában ugyanis Anna ki van emelve.³⁸ Neve a női szentek között második helyen, Mária Magdolna után következik, még az itáliai vértanúsüzek előtt, ami a magyarországi liturgikus kódexekben példa nélküli jelenség. (2. kép)

3. Deissmann jegyzékének 49. számú tétele a leírás alapján egy „lateinisches Perikopenbuch mit Noten” lenne a XIV/XV. századból.³⁹ Valójában ismét egy Magyarországról származó, pergamen plenariumot, vagyis missale notatumot találtunk, mely inkább még a XIV. század derekára datálható. *Visitatio BMV ünnepe* (1387) naptárából, corpusából is hiányzik, csak az utólagos toldalékokban szerepel. A missale 1 + 166 +1 lapból áll.⁴⁰ Egy fólió eredetileg —Deissmann

³³ Kelly 1996, 272–302. Köszönöm Kelly professzor segítségét.

³⁴ Egyes itáliai források viszonylag sokáig fenntartották ezeket a verseket, vö.: Cavallo 1994, 445–455.

³⁵ F. 140^rv.

³⁶ PalMus XIII, bevezetés 37–38., vö.: facsimile p. 173. További idevágó források felsorolása: Steiner 1999, 270., 273–274.

³⁷ Ravennai graduále XII. század eleje, Padova Biblioteca Capitolare A 47, vö.: Le graduel II, 90.

³⁸ F. 83.

³⁹ Op. cit. 84. A régi jelzet „2 neu”.

⁴⁰ Deissmann 1933, 84–85. szerint 1 + 161 fóliós a kódex. Hogy a hátsó kötéstáblára ragasztott lap miért került el a gondos kodikológus figyelmét, nem tudjuk, talán azért, mert rögzített állapotban csak beíratlan, üres oldala látszott. Ha így volt, Deissmann idejében a lap még nem állt szabadon. A fóliók számának megállapítása viszont érthetően ütközött nehézségekbe. A kódex lapjai ugyanis, melyek valamikor kieshettek a kötésből, teljesen össze voltak keveredve. Deissmann is ilyen állapotban látta a kódexet, mint azt leírása megemlíti. Modern fóliószámokkal sajnos eszerint látta el a missalét (a lapok alsó sarkában), a valódi sorrend rekonstruálása nélkül. A szét-hullás odáig jutott, hogy ottlétünkkor a missalét már két részletben, két külön egységként tárolták. A könyvtár igazgatónőjének, Filiz Çagmannak az engedélyével Dobszay László rekonstruálta

még így látta— az első kötéstábla belső oldalára volt ragasztva. Ez a lap ma leválva különálló lapként van tárolva a kódex mellett, így ragasztós oldala is olvasható.⁴¹ Egy másik önálló lap, mely eredetileg a hátsó kötéstáblára volt ragasztva, ma szintén leválasztott állapotban van a kódexhez csatolva.⁴²

A corpus lapméretei csak hozzávetőlegesen állapíthatók meg, mert a kódex állapota minden eddiginél rosszabb, a penésztől, mely lebontja lapjait, hamosan teljesen el fog pusztulni. Egy lap 27,7 x kb. 40 cm nagyságú, az írástükör 20,4 x 30,5 cm.⁴³ Érvényes modern fóliálása ma nincsen, de a kódex eredeti római számos fólió-jelzése egyszer-egyszer látható még az oldalak jobb felső sarkain. (A naptár eszerint eredetileg nem volt fóliálva.) Az írás két kolumnába van rendezve, egy kolumna szélessége 9,8 cm. A kötés fatáblára vont bőr, 41,8 x 28 cm méretű. Fémveretei közül az első táblán 3, a hátsón kettő van meg.⁴⁴

A hangjelzés metzi-német keveréknotáció gotizálva („metzigót” notáció),⁴⁵ ahol azonban a jeleknek még igen sokféle esetleges formaváltozata van, a neuma-rendszer nem kiérlelt. A toldalékos, és használóktól származó kottás bejegyzések nem a főszöveg írásával, hanem kivétel nélkül esztergomi (magyar) notációval készültek. A főírás kottavonalai halványbarna színűek, az írással egyezőek. Egy szisztéma, mely 1,4 cm magasságú, gyakran öt, máskor négy vonalból áll, custos nincsen. A kulcsrakásban egy, néha két betűkulcs szerepel.

A kezdőbetűk díszítése szerény. Piros és fekete, kevés tollrajzos díszítéssel ellátott betűk futnak végig a kódexen.

A missale tartalmilag szinte teljes. Naptárral kezdődik, amelynek azonban csak egyes kis részei vannak olvasható állapotban. E naptárban Adalbert napja utólag van beírva, s a Translatio Adalberti ünnep nincs meg, ami az Esztergomhoz való viszony mérlegelése szempontjából fontos lehet. A kalendárium után a temporale ádvent első vasárnapjával indul,⁴⁶ s a valóságos 122 fólión a pünkösöd utáni 23. vasárnapkal ér véget. Nagyhetet és ordo missae-t is magában foglal, közvetlenül utána a Dedicatio miséje olvasható. A sanctorale András

a helyes lapsorrendet, a tartalom folyamatos összeolvasásával sorba rakta a lapokat. Ekkor a lapok egyenkénti leszámolása során állapítottuk meg a helyes fólió-mennyiséget. Új fóliálás viszont nem történt, így a kódexnek ma nincs érvényes lapszámozása. A helyreállított helyes lapsorrend tehát tökéreny.

⁴¹ A mise feljánlási imái, Credo-szöveg, Confíteor és Máriáról szóló devótus könyörgések olvashatók az egyik oldalon (vö.: Deissmann 1933, 85.), oratio contra paganos és kottás Gloria, ill. Ite-intonációk a másikon. A misetételek intonációi kottázva vannak magyar kurzív notációval.

⁴² E lap tartalma: a rectón, amely a kötésben is látszott s így olvasható lett volna, nincs semmi írás. A versón, amely sokáig ragasztóval a kötéshez volt erősítve, de ma, mivel leválasztották, olvasható, a *Dies irae* szekvencia magyar notációval kottázott változata és a mise bevezető imádságai található.

⁴³ A kotta nélküli oldalakon 36 betűsor, a tisztán kottás oldalakon 13 kottaszisztéma található.

⁴⁴ A kötés a kódexnél későbbinek látszik, vizsgálata folyamatban van.

⁴⁵ E hangjelzésről vö.: MZt 201–204.

⁴⁶ Egyezés Deissmann 60 és 49 szerkezetében, hogy a Rorate-misést mindkettő azonnal ádvent első vasárnapja után közli, ami mindennapos votív használatra utal.

apostollal kezdődik,⁴⁷ saját Alleluiákat kínál Szt. László és Szt. István királyok tiszteletére. Ezután 16 fóliónyi communis anyag következik, majd elindul a votív formulák sorozata, sőt még a halotti mise is. Ez utóbbi részeket azonban már csak pergamenfoszlányok őrzik, nagyon töredékesen. A jelen missalében tehát a tartalom vége sérült jobban, nem maradtak fenn Kyriék és szekvenciák.

Deissmann 49. az előzőleg bemutatott missaléval, Deissmann 60-nal tartalmilag szorosan összefügg, vele a strukturálisan fontos pontok mellett igen sok kis részletben — például a mindenszentek-litánia névsoraiban — is egyezik. Kétségtelenül ugyanannak a misetradíciónak egy nem sokkal későbbi lejegyzése.⁴⁸ Az idő előrehaladtával mégis megfigyelhetők itt Deissmann 60-hoz képest változások. Belekerült az anyagba például — a naptárba nem — Szt. Gellért ünnepe, megvan Szt. Erzsébet miséje. Deissmann 60 különleges tartalmi egyégei közül az *Inventio crucis* ritka miseformulája már nem található meg. Az *Exsultet* archaikus szövegelemei viszont (*O vere beata et mirabilis apis* és *Sicut Sancta concepit Virgo Maria*) még itt is szerepelnek, bár sorsuk előre jelezve van: a szöveg fölötti kottavonalak hangjegyekkel nincsenek kitöltve. (3. kép)

4. Deissmann 43 egy ferences antifonále-kötet (téli-tavaszi pars) a XIV. század második feléből.⁴⁹ Anyaga pergamen. Ma is, mint Deissmann idejében, 253 fóliót tartalmaz. A fóliók méretei 49,8 x 33,6 cm, az írástükör 37,9 x 24,6 cm.⁵⁰ Nyolc kottaszisztéma van egy oldalon, egy szisztéma 2,55 cm tágas. A hangjelzés quadrat-notáció négy piros vonalon kétféle custossal.⁵¹ Benne elválasztó vonalak jelölik a szóhatárokat. A jelrendszer jellegzetességei: clivisben a felső hang, torculusban a középső hang egészen keskeny, a postpunctumok nem rombuszok, hanem igen keskeny ferde fekvésű romboidok (a climacusban is), a liquescentia gondosan jelzett.

Az első kötéstábla belső oldalára föl van ragasztva egy beírt pergamenfólió, Deissmann által beszámozva mint f. 1. E fóliónak, mely nem tartozik a kódexhez, csak egyik oldala olvasható. Ez az oldal az *Ave novi luminis stella* ritka sequentiát tartalmazza a XIV/XV. századfordulóra tehető magyar notációval. A kódexben szereplő lapalji kiegészítő kottajegyzetek között is van magyar

⁴⁷ Itt Deissmann 60-hoz képest szerkezeti eltérés van, amott a sanctorale szilveszterrel indult.

⁴⁸ A kottavonalak sajnos sok esetben nincsenek hangjegyekkel kitöltve, a lejegyzés hevenyészett, hibáktól nem mentes.

⁴⁹ Deissmann 1933, 80. szerint „lateinisches Brevier mit Noten. 15. Jahrh.(?)”. Az előző jelzet Deissmann szerint „3 neu”.

⁵⁰ Az írástükört kétoldalt keretező piros vonalon belül mérve a szélességet: 23,75 cm. A Deissmann által megadott méretek kissé különböznek, aminek oka a kódex romlott állapota miatti esetlegesség lehet.

⁵¹ A quadrat-notációs f. 2. még nem a corpus főírását képviseli, kiegészítő, más kéz által beírt lap a *Te Deum* „ferences” dallamával, versón pedig az *O iubar caeli Ludovicus-suffragium* kottájával. A kódex fő írása a f. 3-mal kezdődik.

kurzív notációval készült feljegyzés.⁵² A kódex kék és piros kezdőbetűi közül főként a pirosak gyakran ornamentális tollrajzokkal vannak díszítve.

A kötés 53 x 34 cm nagyságú, bőrrrel bevont fatábla, igen sérült állapotban. A bőrbre préselt bélyegzők között gyakori az IHS monogrammos. A kötés magánál a kódexnél későbbinek látszik.⁵³

A kódex tartalmát bevezetésként följegyzett Te Deum és suffragiumok, majd ádvent kezdetétől húsvét utánig tartó temporale (f. 5–161) és Andrástól Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepével befejeződő sanctorale (f. 162–190) alkotják. Ezután commune következik a f. 190^v-tól, Venite-dallamok a f. 217-től, halotti officium a f. 226^v-tól. A f. 231-től már új kéz írásával, összefüggéstelen alkalmi todalékok olvashatók. Közülük említést érdemel Szt. Anna officiuma (a Szt. Erzsébet-officium parafrázisa), s főképpen a Visitatio BMV teljes liturgiája, oktávával, misével és az elrendelő pápai bulla szövegével együtt.⁵⁴ A f. 253 versóján még egy hiányos scriptor-bejegyzés is sejthető.⁵⁵

Az antifonále ferences karaktere kétségtelen. A suffragiumok között Szt. Ferenc többször is szerepel,⁵⁶ a f. 5. tetején pedig címfelirat előzi meg az ádventi liturgia indítását: „In nomine Domini incipit ordo breviarii fratrum minorum secundum consuetudinem Romanae curiae”. A szembetűnő információkat a teljes liturgikus tartalom és a dallamvariánsok is megerősítik.

Kérdés, honnan származik e ferences antifonále. Magából a szerkönyv tartalmából nehéz lenne megállapítanunk annak származási helyét, ismerve a ferences liturgia internacionális jellegét. Egy ferences karkönyv tartalma ugyanaz Itáliában és Magyarországon. Segítségünkre vannak azonban a független anyagok. Elsősorban a kódex első kötéstáblájának belső részére felragasztott pergamenlap, mely egy igen ritka, de Zágrárból nyilvántartott Mária-sequentia tartalmaz⁵⁷ esztergomi (magyar) notációval. Tudva, hogy ez a notáció (mely a kódex egyik lapalji bejegyzésénél is megjelenik) csak az egykori Magyarország határain belül, ill. a magyar egyházszervezetben volt használatban, a kódexet magyarországi ferences eredetűnek tartjuk. A suffragiumok elemzése alapján azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy a kódex a *lippai kolostoré* lehetett. Ennek patrocíniuma volt Szt. Lajos (Ludovicus), akinek állandó suffragiuma kiemelt helyen, a kódex bevezetésében szerepel Szt. Ferencé mellett (f. 2^v). (4. kép)

⁵² F. 120.

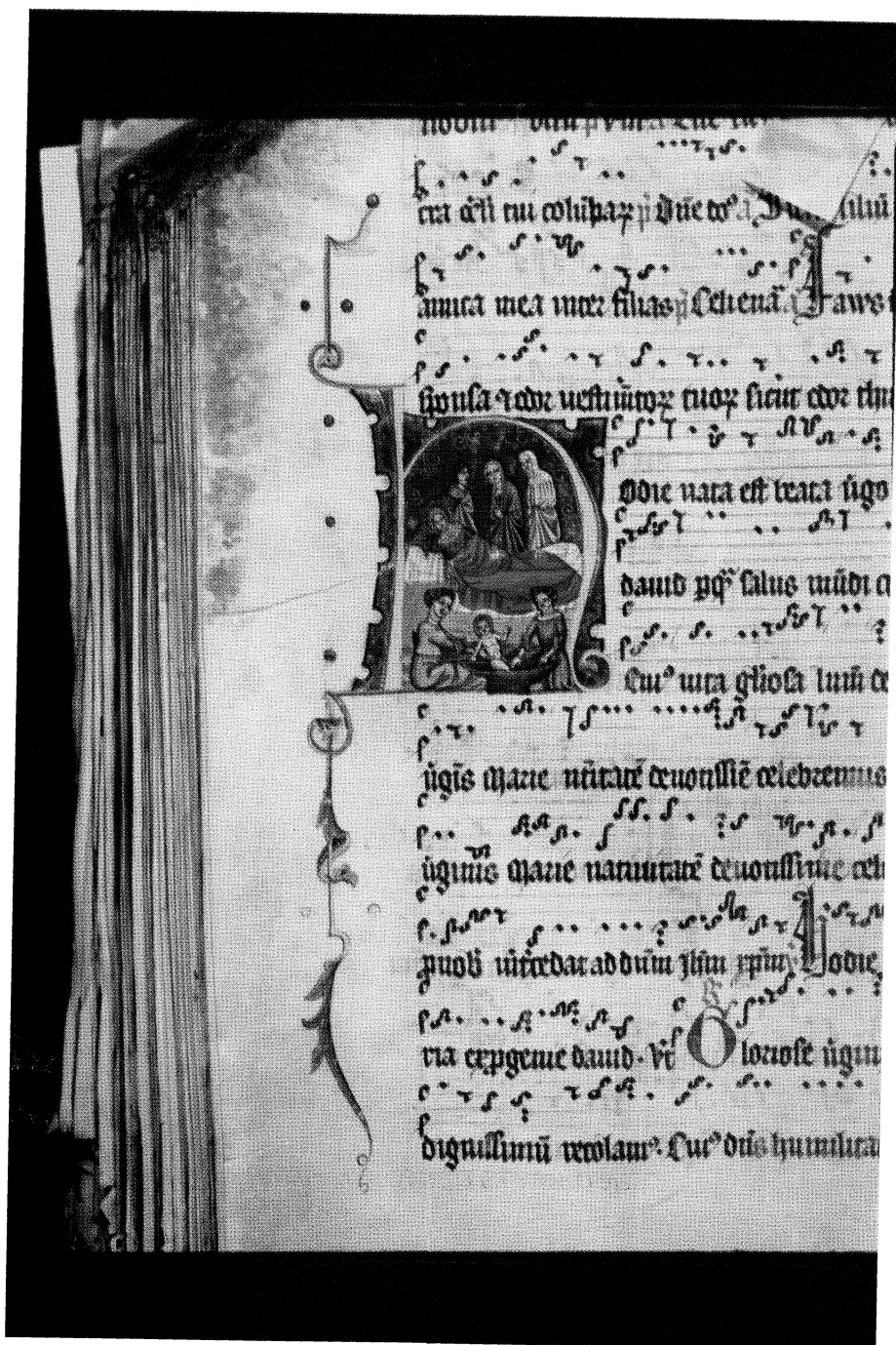
⁵³ A kötés vizsgálata folyamatban van.

⁵⁴ A Visitatio teljes liturgiájának pótlólagos beírása a kódexbe arra utal, hogy ezt az anyagot akkor frissen ismerték meg és vezették be. Leírták, noha a téli-tavaszi időszakban nem is kerülhetett sor a használatára. A tényt figyelembe kell venni a kódex datálásának megfontolásakor.

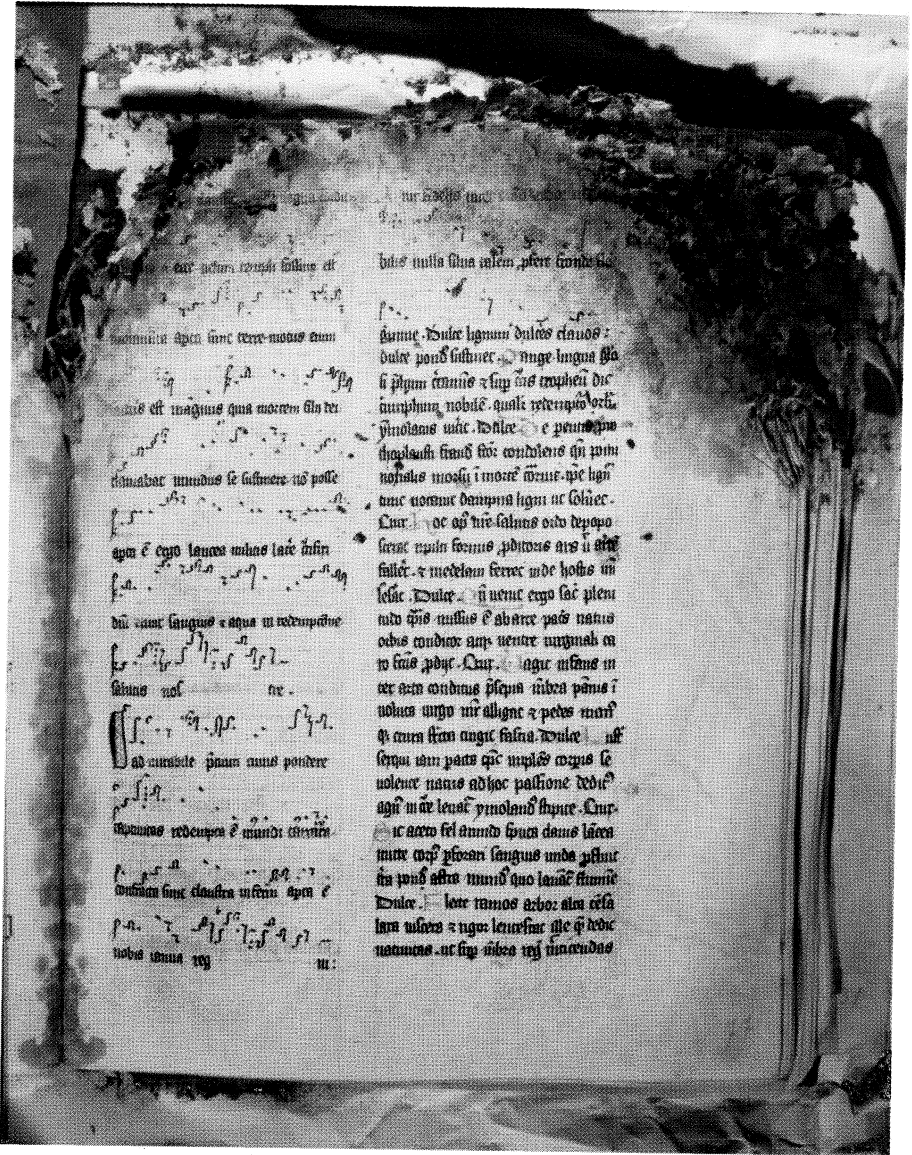
⁵⁵ Sajnos nem lehet elolvasni.

⁵⁶ Pl. f. 4: ant. suffr. *Caelorum candor*, a kotta piros, ill. fekete színét szavanként váltva, ünnepélyes lejegyzésben. Ferenc-suffragium a todalékok között is van, lásd pl. f. 231^v: ant. suffr. *Salve sancte Pater* és *Sancte Francisce prope*.

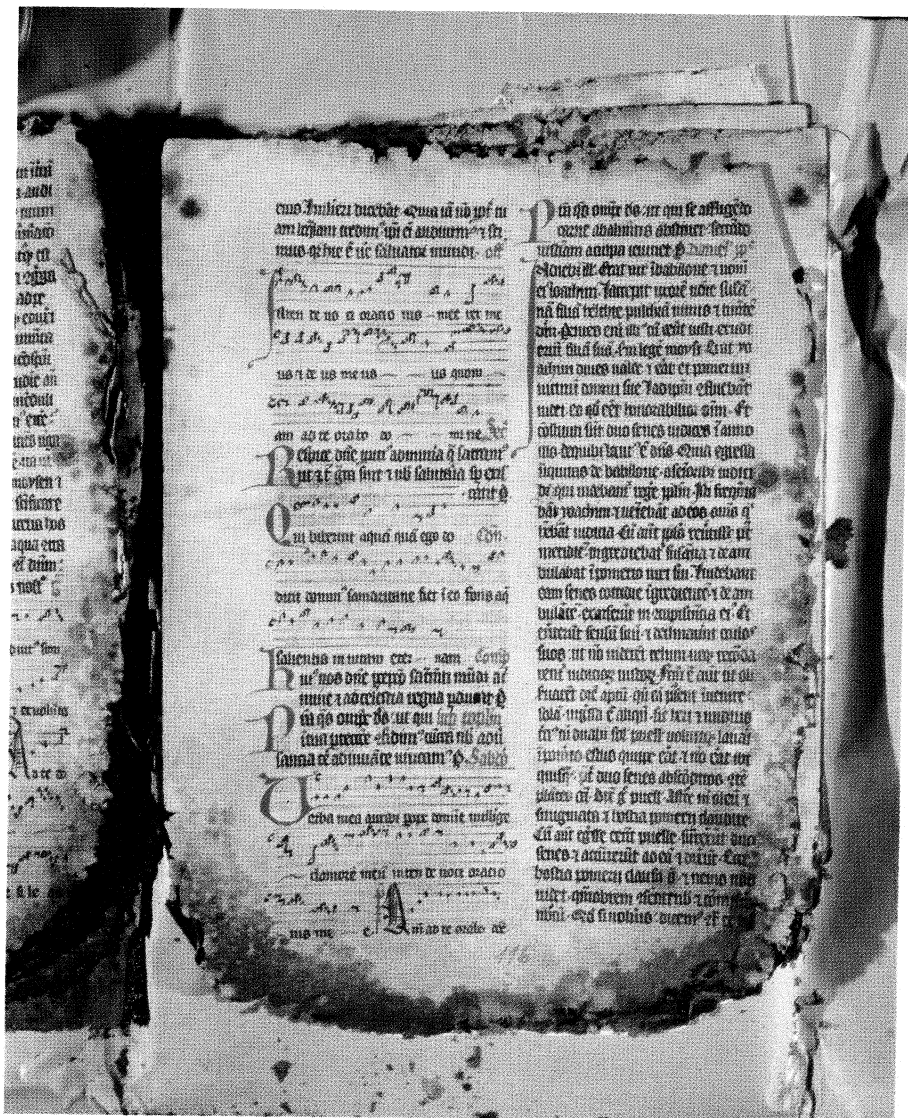
⁵⁷ A szekvenciát lásd AH 8, 74., ahol két forrás közül az egyik zágrábi.

1. kép: Deissmann 42, f. 232^v (Mária születése, részlet)

2. kép: Deissmann 60, f. 77 (kereszthódolat)

3. kép: Deissmann 49, érvényes főlíószám nélkül (péntek és szombat nagyböjt 3. hetében)

Láttuk, hogy a két újonnan feltárt kottás missale azonos liturgikus tradíciót képvisel, azaz valószínűleg ugyanarról a használati helyről került mai őrzési helyére. Vajon nem lehetséges-e, hogy az egész Isztambulban őrzött magyar provenienciájú latin liturgikus kóruskönyv-anyag egyetlen helyről származik? Az erre választ kereső összehasonlító elemzések még nincsenek lezárva. A tartalmi elemzéseket azonban meg kell kísérelnünk könyvtörténeti, sőt könyvtártörténeti vizsgálatokkal kiegészíteni.

Biztosan új szempontokat nyerhetne a kutatás, ha az isztambuli tárgyalások értelmében egy magyar kutatócsoport revideálhatná, újradolgozhatná és kiadhatná a Deissmann-jegyzék teljes anyagát! A gyűjtemény egyes rétegeinek sorsáról valló bejegyzések nemcsak kottás könyvekben lehetnek. A munkát addig kellene elkezdni, amíg nedves a tinta az aláírt megállapodásokon...

Irodalom

- AH *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Ed. Guido Maria Dreves, Clemens Blume, Henry Marriott Bannister, 1–55. kötet. Leipzig 1886–1922.
- Cavallo 1994 *Exultet — Rotoli liturgici del medioevo meridionale*. Direzione Scientifica: Guglielmo Cavallo, Coordinamento: Giulia Orofino, Oronzo Pecere. Roma.
- Deissmann 1933 Deissmann, Adolf: *Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*. Berlin und Leipzig.
- Fraknói 1890 Fraknói Vilmos: „A konstantinápolyi küldöttség jelentése”, *Akadémiai Értesítő*, 36–42.
- IstAnt *The Istanbul Antiphonal — about 1360*. Facsimile Edition with Studies. Ed. by Janka Szendrei. Studies by Mária Czigler, László Dobszay, Janka Szendrei and Tünde Wehli. Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and the National Széchényi Library. Budapest 1999.
- Kelly 1996 Thomas Forrest Kelly: *The Exultet in Southern Italy*. Oxford.
- Kódexek 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest Budavári Palota 1985. november 12. — 1986. február 28. Budapest.
- Le graduel II. *Le graduel romain — Édition critique par les moines de Solesmes*. II. Les sources. Solesmes 1957.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. von Michael Buchberger. 1–10. Freiburg im Breisgau 1930–1938.

- Magyar Könyv-
szemle 1877 —: „A sztambuli szerailban európaiak által látott nyugati
nyelveken írt codexek”, in *MKSz* II. 153–157.
- MZt *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. Szerk. Rajeczky Ben-
jamin. Budapest 1988.
- PalMus XIII *Le codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris (XIe siècle):
Graduel de Saint-Yrieix*. [Paléographie musicale XIII.] Soles-
mes 1925.
- Rajeczky 1982 *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae*. Pót-
kötet — Supplementband. Ed. Rajeczky Benjamin. Budapest.
- Rozsondai 1989 Rozsondai Marianne: „Magyarországi gótikus és reneszánsz
bőrkötések (Vázlat, a feladatok kijelölése)”, *Ars Hungarica*
XVII, 1. sz. 63–67.
- Steiner 1999 Ruth Steiner: „*Holocausta medullata: An Offertory for St.
Saturninus*”, in *Studies in Gregorian Chant*. XIV/263–274.
Great Yarmouth, Norfolk.
- Szendrei 1981 Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. [Mű-
helytanulmányok a magyar zenetörténethez 1.] Budapest.
- Szendrei 1983 Szendrei Janka: „A magyar notáció története”, in: *Középkori
hangjegyzírások Magyarországon*. 14–90, 123–151, 163–308. [Mű-
helytanulmányok a magyar zenetörténethez 4.] Budapest.
- Szendrei 1990–1993 *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). Edited and introduced
by Janka Szendrei. [Musicalia Danubiana 12/A–B.] Budapest.
- Szendrei 1998 Szendrei Janka: „«In basilica sancti Emmerami»” — András
és Benedek históriája”, *Magyar Zene* XXXVII/1. 21–28.
- Szendrei—Rybarič 1982 *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. by Janka
Szendrei and Richard Rybarič. [Musicalia Danubiana 1.]
Budapest.
- Ungarische Revue 1889 *Ungarische Revue mit Unterstützung der Ungarischen Akademie
der Wissenschaften* IX. Jg. 732–735.
- Vízkelety 1989 Vízkelety András: „Az «Isztambuli Antifonále»”, *Ars Hun-
garica* XVII, 1.sz. 99–101.
- Wehli 1989 Wehli Tünde: „Az «Isztambuli Antifonále» iniciáléi”, *Ars
Hungarica* XVII, 1.sz. 103–110.